

Просторово-часова модель дослідження соціального самопочуття

Анотація

У статті запропоновано концептуальний підхід до дослідження соціального самопочуття людей через вивчення їхнього суб'єктивного простору і часу.

Побудова теоретичної моделі дослідження здійснюється на основі таких механізмів, як соціальна депривація, соціальне порівняння. Значну увагу автор приділяє причинам і наслідкам міжособистісних і темпоральних соціальних порівнянь, демонструючи актуальність дослідження впливу таких механізмів на соціальне самопочуття людей у суспільстві, а також акцентуючи важливість розуміння не лише об'єктивних, а й суб'єктивних стандартів якості життя.

Запропонований підхід до дослідження соціального самопочуття у координатах суб'єктивного простору і часу покликаний розширити знання про цей складний соціальний феномен, віднайти ті стандарти, які впливають на міру задоволеності своїм життям і своїм соціальним становищем у суспільстві.

Ключові слова: *соціальне самопочуття, соціальна депривація, соціальне порівняння, стереотипи сприйняття, суб'єктивний простір, суб'єктивний час*

Відчуття соціальної депривованості людей у суспільстві, незадоволеності їхніх соціальних потреб безпосередньо пов'язане з механізмами *соціального порівняння*, адже причиною того, що люди відчують себе обмеженими у доступі до різних суспільних благ, є переважно порівняння себе з іншими членами референтної групи. Такі процеси у людській свідомості на рівні інтуїції відбуваються постійно, а механізм соціального порівняння закладений у самій природі людини, як біологічний, так і соціальний. З раннього дитинства й упродовж усього процесу соціалізації людина приймає рішення про те, що їй подобається, а що ні, які моделі поведінки є прийнятні-

ми для неї, а які не відповідають внутрішнім потребам, тощо. Такі постійні процеси порівняння стосуються й соціальної сфери життя, впливають на емоційний стан і активність людей. Тому соціальне порівняння є невіддільним елементом повсякденного життя і поведінки людини.

Люди звикли порівнювати своє становище не з декларативними заявами влади, не зі статистичними показниками, які часто зазнають маніпуляцій, а з реальною ситуацією, яку оцінюють з позиції споживача життєво необхідних благ. Виявлення впливу цього соціально-психологічного механізму, особливо за умов нерівного доступу до матеріальних і нематеріальних благ та нестабільності у суспільстві, має бути враховане при розробленні теоретичної моделі дослідження соціального самопочуття людей. Щоби глибше зрозуміти те, як почуваються люди у суспільстві, треба звернутися до їхнього суб'єктивного досвіду, до суб'єктивних оцінок власного стану тепер, у минулому і в очікуваному майбутньому, а також до суб'єктивного сприйняття себе у зіставленні з іншими.

Отже, під соціальним порівнянням розумітимемо зіставлення людьми умов свого життя, форм і видів діяльності, настроїв і емоцій з аналогічними у власному минулому й очікуваному майбутньому, а також із відповідними характеристиками повсякденного життя інших людей.

Явище соціального порівняння завжди було предметом зацікавлення соціологів, адже на цій підставі можна пояснити багато процесів, які відбуваються у суспільстві. Соціальне порівняння при побудові своїх концепцій використовували, наприклад, Г.Спенсер, М.Вебер, П.Сорокін, Р.Мертон, Е.Дюркгайм, Дж.Мід, В.Самнер, Р.Бенедикт та багато інших соціологів. У межах соціальної психології відома, зокрема, теорія когнітивного дисонансу Л.Фестінгера, в основі якої закладено механізм соціального порівняння (особливо це стосується потреби в оцінюванні самого себе і в порівнянні з іншими). Безпосередньо про наслідки такого зіставлення для суб'єктивного благополуччя говорять вчені з лабораторії Е.Динера, а також Р.Вінговен, Р.Істерлін, Ф. Гаперт та ін.

Коли йдеться про соціальне порівняння, здебільше розглядаються відносини “людина–людина” чи, наприклад, “людина–соціальна група”. Отже, відчуття депривації може виникати як у окремих індивідів, так і в соціальних груп.

Але існують також інші рівні соціального порівняння. Зокрема, можна говорити про соціальне порівняння, яке відбувається в певному часовому просторі (темпоральне). Люди зіставляють себе теперішнього і нинішнє своє соціальне становище із собою колишнім і своїми можливостями в минулому. Такі порівняння переважають звичайно в молодому віці та у людей старшого покоління. У першому випадку індивідові “вигідніше” порівнювати етапи свого власного життєвого шляху, ніж зіставляти себе з більш досвідченими членами групи. Старші ж люди радше згадуватимуть свої минулі досягнення, а не порівнюватимуть свої можливості з потенціалом дещо молодших осіб [Якімова, 2009: с. 118].

Особливе значення при поясненні суб'єктивного благополуччя відіграє порівняння реального й бажаного для індивіда, тобто життя як воно є із життям, яким воно має бути. Прикладом негативного впливу на таке співвідно-

шення є реклама, яка нав'язує викривлене сприйняття світу і формує у свідомості людей недосяжні стереотипи. Таким чином збільшується розрив між реальними і бажаними потребами, що погіршує соціальне самопочуття людей. Окрім того, об'єктами соціального порівняння можуть бути сфери життя людини та її спосіб життя як у межах однієї країни, так і поза ними, а також різні соціальні процеси, факти, явища.

Соціальне порівняння може відбуватися як “знизу–вгору”, тобто власний низький соціальний статус чи дохід зіставляють із ситуацією високо-статусного, матеріально забезпеченого індивіда, що, звісно, ще більш знижує соціальне самопочуття. Але досить часто люди обирають об'єктом порівняння тих, хто перебуває у гіршому становищі (соціальне порівняння “згори–вниз”) і тим самим підвищують свою самооцінку. Хоча для більш оптимістичних, щасливих, позитивно налаштованих осіб порівняння “знизу–вгору” може також слугувати своєрідним стимулом для розвитку [Аргайл, 2003: с. 61–62]. Зі сказаного вище стає зрозумілим, наскільки важливо правильно вибирати соціальні параметри для порівняння. Незважаючи на те, що такий процес відбувається зазвичай несвідомо, необхідно вчитися управляти ним, нівелювати вплив тих об'єктів, порівняння з якими “паралізує” подальшу діяльність людини, знижує її задоволеність своїм життям і власним місцем у суспільстві.

Утім, один із відомих дослідників суб'єктивного благополуччя Р.Вінговен вважає, що не слід надміру акцентувати роль соціального порівняння як чинника задоволеності життям. Зокрема, він підкреслює, що соціальне порівняння є тільки одним із видів інформації, який ми отримуємо із зовнішнього середовища, тому воно не може повною мірою визначати та критично змінювати соціальне самопочуття людини. Окрім того, вона має власні потреби, цілі, цінності тощо, тож залежність від соціальних стандартів не є настільки очевидною і всеосяжною [Veenhoven, 2008].

Такі зауваження є справедливими, однак, на мою думку, більше стосуються стабільних суспільств. У періоди різких трансформацій більшості соціальних інститутів, за часів постійних криз — як економічних, так і політичних, а також за наявності в суспільстві відчутної соціальної нерівності люди постійно здійснюють як міжособистісні, так і темпоральні порівняння. Чинників таких зіставлень, особливо психологічних причин, існує багато, але одним із найбільш очевидних є пошук свого місця в нестабільній соціальній системі. І хоч би яким було це порівняння (себе тепер і себе в минулому, свого матеріального становища з добробутом свого успішного сусіда тощо), свідомо чи несвідомо індивід його здійснює задля того, щоб у той чи у той спосіб адаптуватися до соціального середовища, комфортно почуватися в його межах.

На жаль, наслідки такого порівняння досить часто мають негативний вплив на самопочуття людей. Наприклад, звернення до минулого породжує у багатьох українців ностальгічні настрої щодо колишніх часів. Для соціального самопочуття людей, їхньої задоволеності своїм теперішнім життям має значення не те, яким об'єктивно було це минуле, і навіть не те, як його тоді оцінювали люди, а те, яким воно видається тепер, зважаючи на весь суб'єктивний життєвий досвід індивіда. У цьому контексті влучним видається

визначення поняття “соціальної ностальгії”, як *post factum* міфу про суспільний лад, соціальні відносини, спосіб життя, ідеали, цінності, властиві сконструйованому в уяві минулому [Зборовський, 2001: с. 32]. Однак міфологізація суспільної свідомості¹ не лише формує образ далекого минулого (уявлення про життя людей у Радянському Союзі, життя власних батьків тощо) та значущих для суспільства відносно нещодавніх подій (Помаранчева революція, криза 2008 року та ін.), а й спрямовує свій вектор у теперішнє і майбутнє. Наприклад, існування таких міфів, як міф “вождизму” (прийде до влади месія, який вмить порозв’язує всі проблеми), міф “меншовартості” (характерні висловлювання типу: “така наша доля”, “добре там, де нас нема”), міфи “непереможності системи” і “бюрократизму” (наслідками їх є страх перед чиновниками будь-якого рангу, неприйняття за одночасного схвалення корупції, сліпа віра у силу паперів і протекціонізму тощо), – все це завдає значної шкоди не тільки самовідчуттю українців, а й майбутньому суспільному поступу України як держави. Соціальні міфи, будучи конструктором реального й уявного, творчим створінням об’єктивного і суб’єктивного світу, є важливими, хоча й неусвідомлюваними предикторами того, як люди звичаєно оцінюють себе і своє життя.

Згадавши про соціальну ностальгію як один із можливих наслідків темпорального порівняння й одну з можливих причин занижених показників соціального самопочуття українців, справедливо навести й приклад певного масового почуття, яке виникає в результаті міжособистісних соціальних порівнянь, тобто не за часовим вектором, а у просторовій площині. Так, порівняння себе, своїх досягнень і можливостей з досягненнями та можливостями інших людей досить часто трансформується у почуття соціальної заздрості. Воно лежить у підґрунті відчуття соціальної несправедливості, незадоволеності життям і є наслідком не стільки абсолютної, скільки відносно депривованості щодо соціальних благ.

Ці фрагментарні приклади демонструють актуальність дослідження впливу механізмів порівняння на соціальне самопочуття, адже знайти об’єктивні стандарти того, що ж таке хороше і погане соціальне самопочуття, які чинники є визначальними для його формування, досить важко. Важко зрозуміти самопочуття інших людей і пояснити їхні дії, поведінку, допоки не дізнаємося, що вони думають, як відчують цей світ. Для того, щоб “дати справедливу оцінку, ми повинні оцінити не лише відому їм інформацію, а й свідомість, через яку вони її відфільтрували, адже наявні типи, прийняті зразки (*patterns*), стандартні варіанти інтерпретації перехоплюють інформацію на її шляху до свідомості” [Ослон, 2006: с. 130].

Таким чином, розуміння внутрішніх стандартів дає змогу сформува-ти виразнішу картину цього складного соціально-психологічного феномену, яким є соціальне самопочуття. Такі стандарти закладаються власне у суб’єктивному просторі та часі людини. Говорячи про існування певних внутрішніх стандартів, стосовно яких здійснюються такі порівняння, маю на увазі й характерну для суб’єкта систему цінностей, і наявні стереотипи в

¹ Детальніше про міфологічну свідомість українського суспільства див.: [Соболева, 2002: с. 102–123].

опінюванні людей, їхнього життя, поведінки, соціального статусу тощо. Тобто об'єктом порівняння є не реальний соціальний статус інших, а наше уявлення про нього, не їхнє реальне соціальне самопочуття, а те, яким ми уявляємо його залежно від наявної інформації про життя цих людей, від нашого суб'єктивного, обмеженого, неповного знання про них, тобто від власних нам стереотипів сприйняття соціальної реальності. Внутрішні стереотипи формуються під впливом, з одного боку, певних індивідуальних особливостей (характеру, темпераменту тощо), життєвого досвіду, а з іншого — прийнятих у суспільстві стандартів, сконструйованих упродовж певного часу і залежних від типу культури, системи цінностей, норм поведінки, потреб, властивих суспільству, а також штучно насаджених різноманітними соціальними інститутами моделей сприйняття світу.

Стереотип сприйняття являє собою сформоване у певній соціальній групі узагальнене та спрощене уявлення про норми, цінності та правила поведінки представників своєї або зовнішньої соціальної групи. Якщо це стосується власної групи, то такі стереотипи називають автостереотипами, якщо ж ідеться про образ зовнішньої групи, то маємо гетеростереотип.

Уперше поняття “стереотип” було введено В.Ліпманом, який детально розглянув особливості формування та функціонування даного феномену та виклав свої роздуми у книзі “Громадська думка” (1922). Свого часу Ліпман дійшов висновку, що, сприймаючи світ, людина не може “осягнути неосяжне”, тому і сприймає лише те, з приводу чого в неї вже виробилися певні уявлення, стереотипи, які виникають у процесі соціалізації людини, засвоєння нею як власного досвіду, так і досвіду інших людей. Адже наше відчуття й розуміння світу формується на основі того, як нас ще змалку навчили його бачити. Далі ми вносимо свої поправки, які зумовлюються не лише тим, що світ змінюється, а й тим, що відбувається обмін між людьми досвідом сприйняття та інтерпретації цього світу. Так відбуваються поширення, укорінення і синхронізація стереотипів, за рахунок чого вони набувають характеру очевидності, того, що не підлягає сумніву [Ослон, 2006: с. 126].

Стереотипи рідко обмежуються тільки уявленнями про іншу групу, вони найчастіше включають і її оцінку, таким чином утворюючи позитивне чи негативне ставлення до членів цієї групи. Такі сформовані на підставі когнітивних та емоційних оцінок стереотипізовані знання про представників своєї та інших соціальних груп слугують “відправною точкою”, від якої відштовхуються люди, здійснюючи оцінку якості власного життя і того соціального середовища, з яким безпосередньо взаємодіють або ж уявленню про яке надають важливого значення для самоідентифікації, самопізнання, самовідчуття в координатах соціального простору.

Очікування певних позитивних зрушень у житті зазвичай підкріплюється вибіркоким сприйняттям тих подій і фактів з життя, які підтримують такі експектації, а орієнтації на негативні зміни досить часто призводять до сприйняття переважно тих фрагментів, які відповідають цим орієнтаціям. А “коли система стереотипів є жорсткою, ми звертаємо увагу на ті факти, які підтримують її, і не помічаємо фактів, які їй суперечать” [Ослон, 2006: с. 137]. І чим жорсткішою є така система, чим більш стереотипізованим є світосприйняття людей, тим сильнішим буде його вплив на їхнє самопочут-

тя. Для прикладу, наявність великої кількості телепередач про багатих людей, телешоу за їхньою участю підкріплюють стереотип про них як про щасливих, задоволених життям, що за умов бідності значної частини населення зайвий раз підсилює у них відчуття депривованості, підкреслює наявність розриву між можливостями не лише користуватися різноманітними суспільними благами, а й отримувати задоволення від володіння ними, та й від життя загалом. До того ж, оскільки кожна із цих груп (багаті й бідні) по-своєму бачить і оцінює ту чи іншу подію та прагне до власних пояснень побаченого, то їм важко знайти спільну мову і довіряти одна одній. Кожна з них живе у своїй власній реальності. Це також посилює відчуття дистанції між різними групами людей; певною мірою через це соціальна нерівність закріплюється й укорінюється в суспільстві.

Спроби виявити наявні стереотипи сприйняття, відстежити їхній вплив на соціальне самопочуття людей можуть не лише розширити наявні знання про цей феномен, а й бути додатковим джерелом інформації про міжгрупові відносини, соціальні настрої, рівень довіри в суспільстві, сигналом про наявність і потенціал розгортання соціальних конфліктів тощо.

Найвідчутніше стереотипи даються взнаки на рівні взаємовідносин “людина — людина” і “людина — соціальна група”. Тобто такі порівняння здійснюються у координатах соціального простору. Як було сказано раніше, об’єктом порівняння може бути як окремий індивід, так і соціальна група. Однак і у випадку міжособистісного порівняння, коли об’єктом для зіставлення є конкретна особа, її все одно оцінюють на основі сконструйованих, суб’єктивних уявлень про неї як про представника тієї чи іншої групи.

Значний вплив на механізми соціальної ідентифікації мають так звані референтні групи — реальні (або уявні) спільноти, з якими людина порівнює себе, до яких себе відносить і на норми та цінності яких орієнтується у своїй поведінці та самооцінках. Це і є джерелом норм поведінки, соціальних установок та ціннісних орієнтацій людини, еталоном, за яким індивід оцінює себе та інших. Ідеться не обов’язково про групи, до яких належить особа, тобто інгрупи (наприклад, “моя родина”, “моя компанія”, “моя професійна група” тощо). Іноді референтна група й інгрупа можуть збігатися, наприклад, коли підліток орієнтується на стандарти, прийняті в його компанії, і, відповідно, порівнює свої результати із досягненнями таких, як він.

Водночас і аутгрупа може бути референтною. Яскравою ілюстрацією порівняння власного соціального становища з можливостями та досягненнями представників аутгрупи є ситуація зняття інформаційної блокади щодо рівня життя в інших країнах, що відбувалося, наприклад, за часів здобуття незалежності України. Усвідомлення розриву стандартів якості життя в українському і західноєвропейських суспільствах, зростання значущості таких порівнянь на тлі відкритості кордонів, проголошення курсу орієнтації на західноєвропейські цінності, поширення через ЗМІ інформації про стиль життя різних груп людей у більш економічно розвинених суспільствах, — усе це, згідно з теорією відносної депривації, загрожує суспільству зниженням показників соціального самопочуття внаслідок утворення завищених очікувань.

Вибір “точок порівняння” є одним із найважливіших і водночас доволі складних завдань при дослідженні соціального самопочуття людей через вивчення їхньої взаємодії в соціальному просторі, їхнього сприйняття інших та, відповідно, себе у порівнянні з іншими в межах того соціального простору, де слід шукати ті чи інші підстави для формування емоційно-оцінного ставлення індивідів до власного життя.

По-перше, необхідно виявити, з ким усередині суспільства люди найчастіше порівнюють себе і наскільки таке зіставлення позначається на їхньому соціальному самопочутті. Складність вибору об’єктів порівняння пов’язана з тим, що соціальний простір є надто багатовимірним. Найзагальнішими критеріями для диференціації соціального простору з метою вивчення його впливу на соціальне самопочуття людей у суспільстві є соціально-демографічні, професійні та територіальні характеристики об’єктів порівняння, зокрема такі, як вік, стать, освіта, матеріальне благополуччя, доступ до владних ресурсів, соціальний статус, тип зайнятості, місце проживання. При цьому суб’єкти порівняння можуть або належати до порівняльної групи (наприклад, у разі порівняння себе з людьми свого віку, рівня освіти тощо), або не належати до неї (наприклад, коли такі порівняння здійснюють щодо людей, які володіють більшими матеріальними чи владними ресурсами).

По-друге, позаяк соціальний простір особистості не обмежується її безпосередніми контактами з представниками тих чи інших соціальних груп, а розширюється завдяки інформаційному потокові про рівень життя як у межах усєї країни, так і поза її межами, то з’ясування оцінки задоволеності людини її життям та становищем у суспільстві в зіставленні із співгромадянами та громадянами інших країн також має поглибити наші знання про чинники, які визначають соціальне самопочуття українців. Соціальне самопочуття слід розглядати як один з основних показників ефективності влади, адже з огляду на положення теорії відносної депривації люди, зрештою, страждають не лише від завищених очікувань, а й від відчуття того, що вони відстали від середнього по країні (“нормального”) рівня споживання. Отже, важливо дослідити, наскільки більше чи менше задоволеною відчувається людина порівняно із середньостатистичним українцем, тобто її суб’єктивним уявленням про те, як у середньому відчуваються громадяни України.

Спробою виявити вплив соціального порівняння на самопочуття людей, а конкретніше — на рівень психологічного стресу (або дискомфорту), якого вони зазнають, було дослідження “Соціальна напруженість у вікових групах: розрив між домаганнями і можливостями”, яке проводили наприкінці 2005 — на початку 2006 року в Україні ($N = 1200$), Польщі, Угорщині та Грузії [Погорелая, 2007: с. 151–166]. Було підтверджено, що загалом рівень самопочуття тісно корелює з економічним розвитком цих держав. Розглянувши ж окремо ці країни, дослідники дійшли висновку, що психологічний стан населення пояснюється не лише фактичними успіхами чи невдачами реформ, а й тим, на які стандарти орієнтуються люди в оцінюванні свого соціального становища. Вибір “точки порівняння” виявився більш значущим для психологічного благополуччя у тих суспільствах, де реформи були менш успішними. На прикладі України та Грузії було доведено, що не лише

низькі матеріальні доходи, а й відчуття відставання від своєї референтної групи призводить до сильного стресу [Погорелая, 2007: с. 163]. Найбільший стрес переживають не ті, хто порівнює себе з високопрестижними референтними групами, а ті, хто ідентифікує себе з найближчим у соціальному просторі колом людей, а саме із сусідами, оцінюючи при цьому свій життєвий рівень нижче, ніж рівень життя цієї групи. Аналіз за соціально-демографічними характеристиками показав, що такі референтні точки, як “сусіди” і “минуле”, частіше вибирали люди з початковою освітою, старші за віком, працівники сільського господарства, а на якість і стиль життя європейців орієнтувалися переважно добре освічені, а також молоді люди.

Слід зазначити, що така орієнтація на більш віддалену в соціальному просторі групу, до якої індивід не належить, часто є наслідком не стільки завищених очікувань, скільки ширшого кругозору людини. Те, що одні люди порівнюють свої досягнення з досягненнями середньостатистичного громадянина європейської країни, і таке зіставлення справляє в подальшому вплив на їхнє соціальне самопочуття, є похідним від рівня обізнаності людини та сформованості її уявлень про рівень і якість життя в Європі, від її “життєвого горизонту”. Орієнтація на вищі стандарти й оцінка власного рівня життя як нижчого, ніж у представників означеної референтної групи, не є неодмінним свідченням занижених показників задоволеності життям унаслідок такого порівняння. Вищі очікування не обов’язково призводять до психологічного дискомфорту й часто корелюють із добрим самопочуттям, що переважно стосується людей, які позитивно оцінюють власні можливості та перспективи [Погорелая, 2007: с. 159–160, 163].

На підставі отриманої інформації щодо задоволеності респондентів своїм життям порівняно з іншими людьми можна не лише формулювати висновки про соціальне самопочуття людей як таке, що залежить від того соціального простору, в якому вони взаємодіють, а й оцінювати якість цього соціального простору людини. Таким чином, якісну характеристику суб’єктів і об’єктів порівняння можна здійснювати на трьох рівнях:

- а) характеристика стану певної соціальної групи (порівняння типу: “Я” — “інший представник тієї самої групи”);
- б) характеристика якості життя всередині країни (порівняння типу: “Я” — “інші громадяни України”);
- в) характеристика якості суспільства загалом (порівняння типу: “Я” — “громадяни інших країн”).

У першому випадку ми отримуємо якісні характеристики різних соціальних груп безпосередньо від представників цих груп. Така інформація кристалізується в результаті накладання певних сформованих у свідомості стереотипних уявлень про інших людей та власних уявлень про себе. Окрім того, знання про соціальне самопочуття різних соціальних груп (тобто інформацію, одержану дослідниками в процесі статистичного аналізу показників соціального самопочуття, наприклад різних соціально-демографічних груп) можна також доповнити, збагатити фіксацією уявлень опитуваних про задоволеність життям більшості представників тієї чи іншої соціальної групи.

Інший рівень соціального порівняння, а саме порівняння себе з іншими громадянами країни, свідчитиме про якість життя у країні з погляду її громадян. Таке соціальне порівняння передбачає наявність уявлення про те, як живе більшість українців, яким є їхній рівень життя (що свідчить, зокрема, про ефективність влади), а також розуміння свого місця в суспільстві, задоволеність власним соціальним статусом. На цьому рівні також варто дізнатися, наскільки сильно впливає на соціальне самопочуття людей наявна в суспільстві соціальна нерівність, особливо нерівність у доступі до матеріальних і владних ресурсів, адже існує гіпотеза, що порівняння з багатими співгромадянами або ж людьми, які мають доступ до владних ресурсів, знижує показники соціального самопочуття більшої частини населення.

Зіставлення із громадянами більш економічно розвинених країн та країн, які культурно чи територіально близькі до України, сприятиме не лише поглибленому розумінню чинників впливу на соціальне самопочуття населення, а й продемонструє, наскільки українці є задоволеними/незадоволеними своїм життям порівняно, наприклад, із поляками, росіянами чи німцями, що характеризуватиме суб'єктивне відчуття громадянами України такого "розриву". І якщо такий "розрив" за оцінками людей є великим і не на користь громадян України, то це свідчитиме, першою чергою, про певні проблеми в українському суспільстві.

Важливим результатом дослідження соціального самопочуття людей через вивчення їхнього соціального простору є можливість "побачити" цей простір очима різних соціальних груп, проаналізувати, наскільки сильно він впливає на них, чи призводять зміни в ньому до змін в емоційно-оцінному ставленні членів суспільства до власного життя і свого місця в суспільстві.

Власне в контексті питання про вплив соціальних змін на відчуття людьми задоволеності своїм соціальним становищем у суспільстві перейдімо від розгляду соціального самопочуття людей через дослідження їхнього соціального простору (так би мовити, у горизонтальному вимірі) до вивчення даного феномену в координатах соціального часу (у вертикальному вимірі).

Дослідження суб'єктивного сприйняття соціального часу набуває особливого значення в нестабільному, перехідному суспільстві, яке різко змінює свій "образ" і стає невпізнаваним, незвичним для широких мас людей, які, будучи адаптованими до попередніх умов, змушені пристосовуватися тепер до нових реалій. Нерозуміння цих процесів, що відбуваються на рівні як соціальної, так і суб'єктивної реальності, породжує безліч проблем і неточностей при поясненні та подальших спробах ефективного управління ситуацією, що склалася. У своєму есе Н.Наумова наголошує: "Безліч труднощів і провали соціального управління виникають тут через нерозуміння, незнання стану суб'єктивного часу і ритму життя населення, "людського", мотиваційно-ціннісного змісту тих часових програм, якими оперує це управління. Епідемії депресій та самогубств, відраза до влади і соціальна нестабільність багато в чому пов'язані з тим, що реформатори й реформовані живуть у різному суб'єктивному часі. Вони по-різному переживають не тільки сьогодні, а й минуле та майбутнє" [Наумова, 1997: с. 168].

Якщо з'ясування механізмів впливу минулого, теперішнього й очікуваного майбутнього на соціальне самопочуття людей є нелегким завданням навіть у стабільних соціальних умовах, то про значення чинника часу в механізмах формування і функціонування соціального самопочуття людей у періоди суспільних трансформацій годі й казати, тим паче що немає спільності навіть у поглядах на те, як співвідносяться минуле, теперішнє і майбутнє, тобто якою власне є модель соціального часу. У цілісній часовій перспективі минуле, теперішнє і майбутнє можуть бути представлені в різних співвідношеннях, причому домінування того чи іншого може залежати від типу культури чи соціальної ситуації, що склалася в суспільстві.

Соціальний час як зміну соціальних явищ і станів, на думку деяких дослідників, можна описувати згідно з різними моделями, серед яких найпоширенішими є: лінійна, циклічна, точкова і фазова [Давыдов, 1998: с. 99]. У лінійній моделі час тече неперервно від минулого до теперішнього, а потім — до майбутнього. У циклічній моделі “плин” часу постійно повторюється, утворюючи замкнуте коло “минуле–теперішнє–майбутнє”, де час послідовно і неперервно біжить в одному напрямку: від минулого до майбутнього і потім — знову до минулого. У моделі точкового часу існує лише один вимір часу — теперішнє, у якому взаємопов'язані минуле теперішнього і теперішнє майбутнього. У фазовій моделі час складається з відносно незалежних часових фаз: минулого, теперішнього і майбутнього.

Питання про те, яка з моделей соціального часу найбільше відповідає українським реаліям, має важливе теоретичне і практичне значення при дослідженні соціального самопочуття як усього населення, так і окремих соціальних груп. Складність вибору моделі пояснюється природою соціального часу, в якому закладено як об'єктивні складові, тобто ті процеси, які закономірно відбуваються і не залежать безпосередньо від людей, хіба що на інституціональному рівні (влада, партії, громадські організації тощо), так і суб'єктивні — оцінки, переживання цих подій людьми. Суб'єктивний вимір соціального часу має важливе значення, особливо в контексті дослідження соціального самопочуття. Навіть тривалість природного й соціального часу може по-різному сприйматися суб'єктами залежно від типу особистості чи різноманітних життєвих обставин. Так, для одних зміни, що відбулися, оцінюються з огляду на появу нових можливостей, перспектив, а для інших — це загроза їхньому способу життя, системі цінностей. Таким чином, соціологічний підхід при вивченні соціального самопочуття людей у просторово-часових координатах дає можливість типізувати різні соціальні групи за їхнім ставленням до минулого, теперішнього і майбутнього, адже “різні верстви суспільства, зазвичай, перебувають у різному соціальному часі” [Горяинов, 2006: с. 15].

У контексті нашого дослідження цікавими є висновки, зроблені А.Давидовим при побудові моделі соціального часу із використанням запитань щодо задоволеності людей своїм життям упродовж різних відтинків часу. Він проаналізував відповіді 486 респондентів (представників молоді Волгоградської області в Росії), які оцінювали свою задоволеність життям рік тому, на даний момент та очікувану задоволеність рік по тому з використанням 9-бальної шкали (де 1 — зовсім не задоволений, 9 — повністю задоволе-

ний). Одержані результати вказують на те, що соціальний час в оцінках респондентів “тече” від майбутнього через теперішнє до минулого, тобто його спрямованість зворотна. При цьому домінантна роль у взаємодії минулого, теперішнього і майбутнього належить саме майбутньому. Найсильніше пов’язані оцінки теперішньої й майбутньої задоволеності життям (коефіцієнт Крамера 0,46), меншою мірою — теперішньої й минулої задоволеності життям (коефіцієнт Крамера 0,43) і найменше — минулої й майбутньої задоволеності життям (коефіцієнт Крамера 0,38). При цьому Давидов зазначає, що минулу задоволеність життям краще визначати за теперішньою, а теперішню — за майбутньою задоволеністю життям [Давидов, 1998: с. 99].

Ці висновки мають важливе теоретичне значення, позаяк окреслено підхід, на підставі якого можна на глибшому рівні, на рівні свідомості людини, через її суб’єктивне сприйняття часу, оцінку власного життя у різні періоди соціального часу виявляти внутрішні детермінанти такого показника, як задоволеність життям.

Однак слід зазначити, що оскільки респондентами у згадуваному дослідженні були молоді люди, отже й отримані результати вочевидь є більш характерними саме для цієї соціальної групи. Важливість очікувань, бачення майбутньої перспективи мають суттєве значення в житті молоді людини, значною мірою визначаючи її соціальне самопочуття, тому власне такий напрямок “стріли часу” цілком може бути придатним для опису даної демографічної групи, але набувати протилежного значення для людей старшого віку. Молоді ще не мають настільки значущого досвіду для порівняння зі змінами, що відбуваються в їхньому житті, адже для них “теперішній час — це магістраль у майбутнє”, а не “дорога, що тягнеться з минулого”, як для старшого покоління [Злобіна, 1996: с. 32].

За вітчизняних умов необхідно з’ясувати, в якому суб’єктивному часі живе більшість населення України: чи звертаються люди при оцінюванні власного життя більше до своїх минулих здобутків, які відіграють домінантну роль у соціальному самопочутті українців, чи все ж таки люди живуть теперішнім днем, не беручи до уваги попередні досягнення та не ставлячи цілей на майбутнє (такий стан часто окреслюють терміном “презентизм” і спостерігають, зокрема, у суспільствах, в яких унаслідок затяжних кризових ситуацій відбулася зневіра людей у власних силах і можливостях, і водночас особливих минулих здобутків при цьому не спостерігається, тобто ані минуле, ані майбутнє не є опорою для їхнього соціального самопочуття); чи, може, соціальне самопочуття українців першою чергою формується з огляду на майбутнє, тобто в баченні майбутніх перспектив або, навпаки, відсутності їх.

Аби глибше зрозуміти, як люди почуваються у суспільстві сьогодні, належить не лише досліджувати актуальні оцінки соціального самопочуття, а й запитувати про те, яким воно було в минулому і яким своє життя респонденти бачать у майбутньому.

Щодо того, який відтинок часу обрати, пропонуючи респондентові оцінити соціальне самопочуття в минулому та в очікуваному майбутньому, слід керуватися завданнями, що стоять перед дослідником. Для прикладу, період 1–2 роки — це нетривалий час, який досить легко відтворюється в

пам'яті людей, і дати його оцінку можна без зайвих зусиль, якщо йдеться про вектор у напрямку минулого. Однак якщо для характеристики соціального самопочуття в минулому такий відтинок часу є інформативним, то з вектором у майбутнє можуть виникнути певні проблеми. Намагаючись виявити ті майбутні очікування, які є опорою для соціального самопочуття в теперішньому, ми отримуємо радше інформацію раціонального характеру, базовану на оцінках реальності реалізації конкретних завдань, планів, цілей особистості, тобто інформацію про “короткострокові життєві проекти”, пов'язані з відтинком один–два роки [Кровошеев, 2009: с. 57–67]. Тому тут ітиметься про тактичну перспективу окремих індивідів на найближчий час. Натомість, якщо брати період 10 і більше років, то це хоча й відобразить стратегічну перспективу, однак також перебуватиме під відчутним впливом чинників біографічного характеру. Питання про те, яким було 10 років тому і яким буде через 10 років життя респондента, більшою мірою орієнтоване на інформацію про різні етапи життєвого циклу опитаних, що знову ж таки повертатиме нас до біографічної складової. Така інформація може бути кориснішою, якщо дослідника цікавить характеристика соціального самопочуття і сприйняття власного життя різними віковими групами, різними поколіннями.

П'ятирічні відтинки часу, з одного боку, не є складними для відтворення в пам'яті, а з іншого — виходять за межі суто індивідуальних досягнень та очікувань, охоплюють інформацію із зовнішнього середовища, тобто дані про ті соціальні умови, які впливають на соціальне самопочуття людей у суспільстві. Звісно ж, вибір того чи іншого відтинку часу при вивченні соціального самопочуття в суб'єктивному часі людей потребує проведення окремого дослідження, однак для реалізації поставленої автором наразі мети, яка полягає в побудові теоретичної моделі такого дослідження, “подорож у часі” на 5 років назад і на 5 років уперед є хоча й умовно обраним, однак достатньо зручним часовим параметром для аналізу можливих варіантів розвитку ситуації.

У найзагальнішому плані соціальне самопочуття людей у суб'єктивному часі, тобто в координатах “минуле–теперішнє–майбутнє” (сприйняття соціального минулого, теперішнього і майбутнього) можна зобразити у вигляді кількох моделей. Розгляньмо їх далі.

а) Висхідна модель соціального самопочуття (оптимістична)

У даній моделі оцінка соціального самопочуття респондента в майбутньому вища за поточну оцінку. При цьому своє минуле самопочуття респондент оцінює нижче від теперішнього.

Люди, яким притаманна така модель соціального самопочуття, бачать позитивну динаміку, розвиток у своєму житті, вони переважно задоволені своїм життям, а якщо і не задоволені (тобто соціальне самопочуття на даний час є нижчим за середнє), то мають підстави очікувати покращення свого життя в найближчому майбутньому. Така позиція навіть за умов дещо знижених показників актуального соціального самопочуття дає підстави припустити, що люди, яким властива ця модель, володіють внутрішнім ресурсом для покращення свого життя в майбутньому, а також, найімовірніше,

очікують якісних змін на краще як у своєму житті, так і загалом у суспільстві.

б) Низхідна модель соціального самопочуття (песимістична)

У цій моделі оцінка соціального самопочуття респондента в майбутньому нижча за поточну. При цьому своє минуле самопочуття респондент оцінює вище від теперішнього.

Така модель соціального самопочуття свідчить про песимізм в оцінках свого життя, про більш позитивне сприйняття своїх попередніх досягнень, про домінування ностальгійних настроїв, які, можливо, і є причиною заниженого актуального соціального самопочуття і навіть відсутності бачення перспективи в майбутньому. Або, навпаки, негативні очікування призводять до ідеалізації минулого людиною, що не дає можливості повною мірою отримувати задоволення від життя у конкретний час (незважаючи, наприклад, на цілком нормальний, з погляду об'єктивних показників, рівень життя). Песимістична модель соціального самопочуття дає змогу ще за умов більш-менш нормальних актуальних показників соціального самопочуття виявити групи ризику, тобто тих людей, які можуть уже “завтра” бути незадоволеними своїм соціальним становищем, своїм життям. Якщо така модель (як, зрештою, і “висхідна–низхідна”) властива не просто окремим соціальним групам (наприклад, старшому поколінню чи державним службовцям, що може свідчити про психологічні чи економічні причини такого співвідношення між досягненнями та очікуваннями всередині цих груп), а й більшості людей у суспільстві, то це є тривожним знаком для влади, показником її неефективності, сигналом про необхідність змін у процесі управління країною.

в) Стабільна модель соціального самопочуття

Оцінки соціального самопочуття респондентом однакові в поточний період, на майбутнє та щодо минулого з точністю до допустимої похибки.

Така модель соціального самопочуття попри свою назву, в якій основний акцент зосереджено на параметрі стабільності, як жодна з попередніх, вимагає з'ясування якісного наповнення минулого, теперішнього і майбутнього в оцінках людьми свого соціального самопочуття, тобто йдеться про те, як саме — стабільно добре чи стабільно погано — люди оцінюють власне життя. Якщо стабільно добре, то це свідчить про відповідність очікувань і досягнень людини, хоча це може не дуже позитивно характеризувати діяльнісну складову самопочуття людини, свідчити про недостатню її активність або певну зупинку на даному відрізку життя. Якщо ж показники соціального самопочуття в суб'єктивному часі індивідів є стабільно поганими, то можна говорити про те, що постійне відчуття соціальної депривації (або соціальної ексклюзії) в тій чи іншій соціальній групі свідчить не лише про важке соціальне становище, а й про поганий психологічний стан. Такі соціальні групи першою чергою потребують уваги з боку влади та суспільства, оскільки поширення таких явищ є ознакою певних негараздів у соціальному управлінні й може становити загрозу як для можновладців (страйки, мітинги тощо), так і загалом для всього населення (зростання зло-

чинності, поширення девіантних форм поведінки, назрівання і поглиблення соціальних конфліктів тощо).

з) Висхідно-низхідна модель соціального самопочуття

Оцінка соціального самопочуття респондентом у поточний момент є вищою, ніж оцінка минулого, тоді як оцінка майбутнього нижча за поточну.

д) Низхідно-висхідна модель соціального самопочуття

Оцінка соціального самопочуття респондентом у поточний момент нижча, ніж щодо минулого, при цьому оцінка щодо майбутнього вища за поточну.

У цій (д) та попередній (з) моделях, перш ніж переходити до пояснення причин високого чи низького рівня соціального самопочуття, необхідно з'ясувати, як саме співвідносяться суб'єктивне минуле, теперішнє і майбутнє, можливо, такий індивід живе лише сьогоднішнім днем, тобто для нього характерна точкова або фазова модель соціального часу. Можливо також, що на соціальне самопочуття такої людини впливає лише її минулий досвід чи лише майбутні очікування. Зрозуміти причини, на перший погляд, часової неусталеності суб'єктивних оцінок можна буде при детальному розгляді соціально-демографічних характеристик людей, які увійшли до такої групи, та можливих кардинальних змін у соціальному часі. У будь-якому разі пошук відповідей на питання про причини позитивних оцінок свого життя попри негативне сприйняття власного минулого і безперспективність майбутнього (модель (з)) або ж негативного самовідчуття людей на тлі позитивних очікувань та позитивних оцінок минулого (модель (д)) допоможе нам глибше зрозуміти, як люди почуваються в суспільстві, чинники якого характеру (психологічного, соціально-економічного, соціально-політичного чи культурного) та якою мірою визначають їхнє соціальне самопочуття, особливо за умов нестабільності в країні.

Актуальність дослідження соціального самопочуття людей не лише з позиції теорії потреб, тобто розуміння соціального самопочуття як результату задоволеності набором матеріальних і нематеріальних благ, а й на засадах теорії відносної депривації, за якою самопочуття людей у суспільстві є результатом їхніх соціальних порівнянь, зумовлена наявністю як об'єктивних, так і суб'єктивних, внутрішніх стандартів якості життя. Запропонований у статті підхід до дослідження соціального самопочуття в координатах соціального простору й часу людини узгоджується з деприваційним підходом, визнаним найбільш бажаним за умов соціальних трансформацій і покликаний розширити знання про цей складний соціальний феномен, віднайти ті стандарти, у зіставленні з якими люди відчувають себе більше чи менше задоволеними своїм життям і соціальним становищем у суспільстві. Такий підхід передбачає здійснення низки кроків:

- дослідження актуальних оцінок соціального самопочуття;
- вивчення суб'єктивних порівняльних уявлень індивіда про власне соціальне самопочуття та самопочуття інших людей (представників тих груп, до яких він належить, і тих, до яких він не належить, але має підстави для порівнянь);

- з'ясування суб'єктивної оцінки індивідом власного соціального самопочуття в минулому і прогнозованому майбутньому.

Розглядаючи соціальне самопочуття особистості в єдності просторово-часових характеристик, слід враховувати, що “соціальний час не існує поза соціальним простором і навпаки” [Рекорд, 2006: с. 139]. Коли ми говоримо про соціальну реальність і при цьому аналізуємо те, як почуваються в її межах різні соціальні суб'єкти, то маємо на увазі багатовимірний соціальний простір. Поряд з об'єктивними соціальними умовами на соціальне самопочуття суб'єкта суттєво впливає й те, у якій точці перетину всіх цих просторово-часових впливів він перебуває, як він оцінює себе в соціальному просторі та соціальному часі.

Серед можливостей, які відкриваються перед дослідником у разі вивчення соціального самопочуття через з'ясування особливостей його формування і функціонування у суб'єктивному просторі та часі людини, автор відмічає, зокрема, такі:

- перевірка застосовності теорії відносної депривації для України;
- можливість відстежувати тенденції соціальних трансформацій за суб'єктивними оцінками людьми свого соціального самопочуття в координатах простору й часу;
- визначення спрямованості “стріли часу” як для всього населення, так і для окремих соціальних груп;
- прогнозування показників соціального самопочуття в майбутньому для різних соціальних груп залежно від напрямку “стріли часу” в оцінках їхнього життя;
- групування людей з однаковими просторовими й часовими моделями соціального самопочуття;
- пізнання не лише суб'єкта соціального порівняння та його соціального самопочуття, а й об'єкта такого зіставлення (тобто тих соціальних груп, з якими порівнює себе індивід);
- зіставлення динаміки актуальних оцінок соціального самопочуття по роках з оцінками соціального самопочуття в суб'єктивному минулому й майбутньому людей;
- відстеження міжгрупових відносин у суспільстві в координатах соціального простору людини.

Отже, запропонований підхід до дослідження соціального самопочуття у координатах суб'єктивного простору й часу індивідів має сприяти глибокому дослідженню процесів, які відбуваються на рівні свідомості людей, впливаючи на їхнє самопочуття в суспільстві.

Джерела

Аргайл М. Психология счастья / Майкл Аргайл. — 2-е изд. — СПб. : Питер, 2003. — 272 с.

Горяинов В.П. Критерии поступательности, обратимости, стагнации и предсказуемости социального времени / В.П. Горяинов // Социологические исследования. — 2006. — № 4. — С. 3–16.

Давыдов А.А. Модель социального времени / А.А. Давыдов // Социологические исследования. — 1998. — № 4. — С. 98–101.

Зборовский Г.Е. Социальная ностальгия: к исследованию феномена / Г.Е. Зборовский, Е.А. Широкова // Социологические исследования. — 2001. — № 8. — С. 31–34.

Злобіна О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О. Злобіна, В. Тихонович. — К. : Інститут соціології НАН України, 1996. — 98 с.

Кривошеев В.В. Короткие жизненные проекты: проявление аномии в современном обществе / В.В. Кривошеев // Социологические исследования. — 2009. — № 3. — С. 57–67.

Наумова Н.Ф. Время человека / Н.Ф. Наумова // Социологический журнал. — 1997. — № 3. — С. 159–176.

Ослон А. Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги “Общественное мнение” / А. Ослон // Социальная реальность. Журнал социологических наблюдений и сообщений. — 2006. — № 4. — С. 125–141.

Погорелая Н. Объективные и субъективные факторы психологического благополучия (Польша, Венгрия, Грузия, Украина) / Наталия Погорелая, Татьяна Диева // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 151–166.

Рекорд И.Г. Социальное время / И.Г. Рекорд // Социологические исследования. — 2006. — № 7. — С. 137–140.

Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І. Соболева. — К. : Інститут соціології НАН України, 2002. — 296 с.

Якимова Е.В. Социальное сравнение как объект социально-психологического анализа (Реферативный обзор) / Е.В. Якимова // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература : РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отдела социологии и социальной психологии. Серия 11: Социальная психология. — М., 2009. — № 3. — С. 107–130.

Veenhoven R. Sociological theories of subjective wellbeing [Electronic resource] / Rut Veenhoven // The Science of Subjective Wellbeing: A tribute to Ed Diener'. — N. Y. : Guilford Publications, 2008. — Access mode : <http://publishing.eur.nl/ir/repub/asset/14879/2008c-full.pdf>.